

Василь Кононенко

**«Пакти і Конституції» 1710 р.:
історико-правовий статус міст***

У статті представлено дослідження візії міст та міського самоврядування укладачами й авторами «Договорів та постанов» 1710 р. При цьому констатовано, що дослідники часто писали про це, переказуючи 13-й пункт української конституції. Доведено, що глибший аналіз середньоукраїнського оригіналу і латинського тексту «Pacta et Constitutiones...» відкриває перспективу нової інтерпретації цієї теми. Якщо україномовні «Договори та постанови» містили лише деякі риси модернізаційних змін, то латинський текст увібрав низку нововведень стосовно відносин між містами та козацькою адміністрацією та захисту міщан від сваволі старшин та міської верхівки.

Ключові слова: українська конституція 1710 р., «Договори та постанови», «Pacta et Constitutiones», Бендерська конституція, Гетьманщина, українські міста раннього нового часу, магдебурзьке право.

The paper investigates the vision of cities and their self-government by the founders and authors of the Ukrainian Constitution of 1710. It demonstrates that researchers mostly quoted the 13th article of «Treaties and Covenants». It is proved that deeper analysis of the original Middle Ukrainian text of Bendery Constitution and «Pacta et Constitutiones» offers the prospect of a new interpretation of this theme. It is stated that the Ukrainian «Treaties and Covenants» contained some features of the process of modernization. The Latin text reflects the innovations in the field of relationships between the cities and Cossack administration as well as for the protection of city dwellers from Cossack and urban elite.

---

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в XVI–XVIII ст.»). Текст статті є доопрацьованим варіантом доповіді, представленої на семінарі з інтелектуальної історії (Інститут історії України НАН України) 30 травня 2017 р.

Keywords: *Ukrainian Constitution of 1710, «Treaties and Covenants», «Pacta et Constitutiones», Bendery Constitution, Hetmanate, Ukrainian Early Modern Cities, Magdeburg Law.*

Запропонована нами тема стосується укладених 5 квітня 1710 р. «Договорів та постанов»¹, а саме візії українськими емігрантами міст, столичного центру, міського самоврядування та взаємовідносин останнього з гетьманською і полковою владою. Бендерська конституція містила низку положень та ідей, які набули розвитку за доби І. Мазепи (про необхідність захисту Вітчизни, верховенства права у суспільному житті, оборони прав козацтва, контролю гетьманської адміністрації над міськими самоврядними інституціями та співпраці з останніми, опіки над Київською митрополією тощо). Втім, цей політико-правовий документ варто розглядати як побудовану на засадах конституціоналізму альтернативу централістській політиці не лише Петра I, але й Івана Мазепи. Очевидним є той факт, що Пилип Орлик, генеральна старшина й верхівка Війська Запорозького дещо по-іншому бачили майбутнє Гетьманщини, ніж І. Мазепа. Якщо за І. Мазепи Гетьманат був централізованим політичним утворенням, то згідно з проектом 1710 р. — децентралізованим (що передбачало й більшу автономію міст), якщо перший розбудовував Батурин як столицю, то у «Договорах та постановах» центр держави переносився до Києва. В українській історіографії і науково-популярній літературі домінує інтерпретація урбаністичної складової конституції 1710 р. у категоріях самоврядності міст, їх демократичного устрою, функціонування у них розвиненого права (магдебурзького) тощо. В основу такого трактування було покладено прочитання (часто буквально) 13-го пункту Бендерської конституції. Одним з перших про це писав М. Василенко у своїй статті «Конституція Пилипа Орлика»: «у п. 13, в якому приймалася непорушність прав міст на магдебурзьке право: підтвердження цього права, а значить і визначення його об'єму, переходило до влади гетьмана»². В іншому місці свого дослідження він констатував, що права та

---

¹ Всі дати подано за старим стилем. Політико-правова пам'ятка на сьогодні існує у трьох варіантах — двох повних та одному скороченому. Перший — «ДОГОВОРЫ и ПОСТАНОВЛЕНА...» — оригінал (або один з оригіналів чи його копія); другий — «Pacta et Constitutiones...» — латинський текст, який, на нашу думку, є перекладом «Договорів та постанов»; третій — «Contenta Pactorum...» — скорочена версія латинського тексту. Оскільки повний текст на сьогодні репрезентований україномовним документом, то він у статті та сам політико-правовий проект так і називатиметься — «Договори та постанови». Крім цього, використовуватимуться й інші, зокрема, історіографічні, терміни — «Бендерська конституція», «українська конституція 1710 р.», «конституція 1710 р.», «конституція Пилипа Орлика».

² Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). — Львів, 2011. — С. 161. Див. оригінал: «в п. 13, где устанавливалась ненарушимость прав городов на магдебургское право:

привілеї Києва і надалі підтверджувалися³. Представимо цей пункт з середньоукраїнського оригіналу та латинської копії повністю у вигляді таблиці.

ГІ	XIII
Городъ столечный Кієвъ и инные украинскіе города з маїстратами своїми, во всѣхъ правах и привилеях слушне наданых непорушимо жебы захованы были, повагою сего акту елекціалного постановляється и подтвержене оных своего часу гетманской власти поручається ⁴ .	Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure collatis, inviolatae ac intactae ut conserventur, auctoritate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur ⁵ .

Як бачимо, 13-ті пункти є короткими, схожими і не дають великої дослідницької перспективи для опису задекларованої у статті тематики. Однак, на щастя, візія міст авторами конституції 1710 р. присутня не лише у представленому пункті. Для її всебічного вивчення варто детально проаналізувати згадки про міста в усіх трьох відомих варіантах пам'ятки 300-річної давнини, а саме «Договори та постанови», «Pacta et Constitutiones» і «Contenta Pactorum».

Ad fontes

У примітці № 1 зазначалося, що на сьогоднішній день відомо два варіанти повного автентичного тексту «Договорів та постанов» і скорочену латинську версію. Перший текст — «ДОГОВОРЫ и ПОСТАНОВЛЕНА правъ и волностей войсковыхъ mezi Ясневелможнымъ Его Милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ повоизбраннымъ Войска Запорожского Гетманомъ, и mezi енеральными особами, полковниками и тимъ же Войском Запорожскимъ сполною з обоихъ сторонъ обрадою УТВЕРЖЕННЫЕ...» є текстом, написаним середньоукраїнською мовою та прийнятим 5 квітня 1710 р.⁶ Другий — «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelec-

---

подтверждение этого права, значит и определение объема его, представлялось власти гетмана».

³ Там же. — С. 383.

⁴ «Договора та постанови» (далі — ДП). — П. 13.

⁵ Pacta et Constitutiones (далі — РС). — П. 13.

⁶ Документ зберігається в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА). — Ф. 124. — Оп. 2: 1710 г. — Д. 12. — Л. 2–12 об.). Археографічні публікації його: *Вовк О.* Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4. — С. 145–166; «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. Смолій. Укл. Т. Чухліб, М. Трофимук. — Львів, 2011. — С. 77–117.

tum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque...»⁷ — відомий у формі латиномовної копії, зробленої, на нашу думку, до 10 травня 1710 р. Третій — «Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in Compendium brevi Stylo collecta»⁸ — є хоч і скороченим, зате інтерпретується як оригінал. Їх вперше було опубліковано ще в XIX ст.⁹ Ці видання у другій половині XIX — на початку XX ст. використовували М. Костомаров¹⁰, А. Скальковський¹¹, Д. Яворницький¹², М. Грушевський¹³, однак лише у кон-

⁷ Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Кн. 1. — М., 1847. — С. 1–17. Це, імовірно, копія генерального хорунжого М. Ханенка, зроблена ним зі списку, який з'явився у Гетьманщині разом зі старшинами, які верталися на милість царя у 1714 р. (Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки. — Ф. 203. — Кн. 9. — Л. 22; *Бодянский О.* Предисловие // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. — С. III–IV).

⁸ Документ зберігається в Національному архіві Швеції (Riksarkivet (Stockholm). — SE/RA/2113/2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica. — Vol. 1). Уперше його опубліковано в 1930 р. (*Кордт В.* Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 3. — К., 1930. — С. 38–41).

⁹ Договор и постановление // Маркевич М. История Малороссии: В 5 т. — Т. 4. — М., 1843. — С. 325–338. Згідно з сучасними археографічними дослідженнями, цей текст надруковано з україномовної копії «Договорів та постанов» (*Вовк О.* Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. — С. 145–147). Копія зберігається в Російському державному архіві давніх актів (Ф. 13: Дела об Украине. — Оп. 1: 1710 г. — Д. 9. — Л. 1–20 об.). Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis ... — С. 1–17; Источники малороссийской истории, собранные *Д.Н. Бантышем-Каменским* и изданные *О. Бодянским*. Ч. II // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Кн. 1. — М., 1859. — С. 242–255. Цей текст є тією ж самою копією, опублікованою М. Маркевичем (Российский государственный архив древних актов. — Ф. 13: Дела об Украине. — Оп. 1: 1710 г. — Д. 9. — Л. 1–20 об.).

¹⁰ *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — М., 1885. — С. 623–628.

¹¹ *Скальковський А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 237.

¹² *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — Львів, 1992. — С. 300–312.

¹³ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 356.

тексті своїх наукових студій. Водночас міська проблематика у візії укладачів і авторів української конституції 1710 р. не стала предметом спеціальних досліджень.

У ХХ ст. «Договори та постанови» стають відомі ширшому колу вчених та громадськості: у 1916 р. у швейцарській Лозанні було перевидано латинський текст «*Pacta et Constitutiones*»¹⁴; у 1930 р. на сторінках «Українського археографічного збірника» побачив світ оригінал скороченого тексту латинської версії Бендерської конституції «*Contenta Pactorum*»¹⁵. З 1930 до 2010 р. дослідники при вивченні «Договорів та постанов» мали у своєму розпорядженні лише вище названі опубліковані тексти. У незалежній Україні повторні публікації конституції Пилипа Орлика та переклади її текстів почали з'являтися ледве не кожен рік¹⁶. Крім України, тексти «Договорів и постанов» видавалися і в інших країнах. Наприклад, О. Прицаком в «*Harvard Ukrainian Studies*» видано факсиміле копії Бендерської конституції (з того ж 13-го фонду Російського державного архіву давніх актів)¹⁷, а, приміром, польські дослідники переклали її на польську мову¹⁸. Негативним наслідком такої великої кількості виданих текстів стало те, що багато гуманітаріїв і навіть істориків сприйняли перекладені тексти і копії як першоджерело. Водночас багато вчених оминуло увагою оригінальний текст «Договорів та постанов», віднайдений восени 2008 р. та поміщений в «Архівах України» і спеціальному археографічному виданні ««Пакти і конституції» Української

¹⁴ *Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum ducem exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eodem exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa, ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo duce corroborate, anno domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam / Text original avec trad. Francaise / Ed. W. Stepankowski. — Lausanne, 1916.*

¹⁵ Кордт В. Матеріали зі Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв.

¹⁶ Слюсаренко А., Томенко В. Історія української конституції. — К., 1993; «Правовий уклад та конституції відносно прав і вольностей війська запорозького» // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 рік. — К., 1994. — С. 15–47; Конституція української гетьманської держави (староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами). — К.–Львів, 1997; Історія української конституції: Збірник документів. — К., 1997; Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. — К., 2006; Договори і постанови. — К., 2010 та ін.

¹⁷ Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // *Harvard Ukrainian Studies*. — Vol. 22: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. — 1998. — P. 471–496.

¹⁸ Pakty i Konstytucje // Losson K. «Komu miła całość Ojczyzny». Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670–1720). — Warszawa, 2013. — S. 155–171.

козацької держави»¹⁹. Навіть після першої археографічної публікації оригіналу «Договорів та постанов» у 2010 р. деякі дослідники все ще продовжують користуватися копіями і перекладами²⁰. Таким чином, на сьогодні є відомим та опублікованим середньоукраїнський текст, на якому присягав Пилип Орлик, латинський документ Бендерської конституції й оригінал скороченої латинської версії документа; цього, на нашу думку, достатньо для поглиблених студій над пам'яткою.

Сам процес укладання і написання «Договорів та постанов» — це важлива для даної статті джерелознавча проблема. В українській історіографії в рамках міждисциплінарних досліджень це питання намагався вирішити О. Кресін²¹. Згідно з відомими документами і дослідженнями, конституція 1710 р. з'явилися в екстремальних умовах для української емігрантської еліти. Є всі підстави вважати, що прямою причиною укладання та написання цього прогресивного політико-правового проекту стали суперечки між старшинами і племінником Мазепи — А. Войнаровським про спадщину померлого 22 вересня 1709 р. гетьмана. Суперечка за спадщину (наслідком якої стала Бендерська комісія) та вибори молодого кандидата (П. Орлика) сприяли переосмисленню суспільно-політичного життя Гетьманщини. Саме вони актуалізували низку правових, політичних, соціально-економічних та інших питань, котрі, у свою чергу, відбилися на укладанні й написанні 5 квітня 1710 р. «Договорів та постанов»²². Цей проект, за задумом його авторів, мав би задовольнити як еліту Гетьманщини й Запорозжя, так і козацтво та навіть міщанство і поспільство, й цим самим полегшити звільнення «Батьківщини — Малої Росії» від «тиранського іга Москви». Бендерська конституція стала, безперечно, важливим прогресивним проектом не лише в історії Українського Гетьманату початку XVIII ст. У пам'ятці козацькі політики й інтелектуали задекларували свою готовність «домовитися

---

¹⁹ Див. археографічні публікації тексту: *Вовк О.* Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія; «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). — С. 77–117.

²⁰ Для прикладу, див. збірник статей: Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010. — К., 2011.

²¹ *Кресін О.* «Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська...» // Укр. іст. журн. — 2005. — № 2. — С. 192–203.

²² *Кресін О.* «Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська...» — С. 192–203; *Кононенко В.* Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // Україна в Центральній Європі. — Вип. 12–13. — К., 2013. — С. 297–322; *Його ж.* «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект: міждисциплінарне дослідження тексту // <http://historians.in.ua/index.php/en/statti/1332-vasyl-kononenko-dohovory-ta-postanovy-1710-r-ia-k-modernizatsiinyi-proekt-mizhdystsypinarne-doslidzhennia-tekstu> [дата доступу — 30.04.2017].

та постановити» нові правила суспільно-політичного устрою (чи покращити, «направити» старі) Гетьманщини і Запорозжя.

У попередніх дослідженнях ми аргументували гіпотезу про те, що договір було укладено тодішньою українською мовою²³. Втім, дана гіпотеза не виключає того, що до 5 квітня 1710 р. існували фрагменти, записані латиною. Також латинська додаткова інформація у «*Pacta et Constitutiones*» (написана до 10 травня 1710 р.) цілком імовірно могла містити ідеї і термінологію, записані напередодні 5 квітня та трохи згодом. Однак, у будь-якому випадку український оригінал був саме тим текстом, який було затверджено 5 квітня 1710 р. при обранні Пилипа Орлика гетьманом Війська Запорозького. Це все важливо для аналізу урбаністичної складової конституції 1710 р.: український оригінал варто аналізувати як першоджерело, додаткову латинську інформацію — як важливе історичне свідчення про «Договори та постанови», втім, таку, яка не увійшла до затвердженого документа.

У будь-якому разі у «*Pacta et Constitutiones*» міститься великий фрагмент, який відрізняється від середньоукраїнського тексту конституції Пилипа Орлика і стосується міст. Якщо порівняти наступний за тринадцятим пунктом текст в українському та латинському варіантах, то спостережимо різючу

---

²³ Див.: Кононенко В. Вплив традиції «*pacta conventa*» на написання й укладення «Договорів та постанов» 1710 р. у сучасній українській історіографії (1991–2013) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 16. — К., 2016. — С. 320–321. Надамо ще раз аргументи (у стислій формі) на користь того, що українські політики та інтелектуали у Бендерах приймали конституцію саме рідною мовою. 1. Незважаючи на те, що значна частина старшини знала латину та послуговувалася нею, переважна більшість запорожців та козаків-гетьманців не володіли тодішньою мовою міжнародного спілкування (знання латини для них не мало практичного значення). Оскільки вибори за козацькою традицією були одноголосними (умови обрання П. Орлика гетьманом мали бути відомими усім зібраним на раді), то цією мовою могла бути лише тодішня українська. Власне, укладення таких і подібних «договорів» велося лише тодішньою мовою, а переклад робився для іноземного володаря (читача). 2. Текст «*Pacta et Constitutiones*» містить фрагменти, яких немає у «Договорах та постановах»: логічно припустити, що при перекладі до тексту було внесено деяку додаткову інформацію. 3. Дата «5 квітня» у латинському тексті — це переклад з української, тобто «5 aprilis» у «*Pacta et Constitutiones*» могло бути написано набагато пізніше. 4. Карл XII, який після відмови А. Войнаровського стати гетьманом зробив ставку на П. Орлика, обіцяв останньому письмове підтвердження своєї підтримки. Якби 5 квітня існував текст «*Pacta et Constitutiones*», то цілком логічно, король обіцянку в той день чи кількома днями пізніше виконав би. Однак таке підтвердження датується «10 травня», тобто лише через 35 днів після ухвалення «Договорів та постанов». Імовірним є припущення, що на 5 квітня 1710 р. повного латинського тексту Бендерської конституції не існувало. 6. Український текст приймався як придатний для емігрантів, зібраних у Бендерах, та українського суспільства у Гетьманаті; латинський — містив додаткову дописану інформацію — був прийнятний верхівці емігрантів та призначався для Карла XII (потенційно й інших високоповажних іноземних читачів).

різницю, видну неозброєним оком²⁴. «Contenta pactorum» є також цікавим для нашої теми документом²⁵.

Отож, середньоукраїнський варіант є першочерговим для дослідження джерелом, проте латинська інформація, якої немає в українському тексті, має безпосереднє відношення до «Договорів та постанов».

Міста, столиця та самоврядування в українському тексті конституції

Міщан серед українських мігрантів у Бендерах не було або ми не маємо інформації про їхню присутність. Втім, їхні інтереси при виборі правителя (та прийнятті документа для суспільства й держави за усіх наступних українських гетьманів) захищалися. З одного боку, у цьому не було чогось екстраординарного, оскільки інтереси міст та їх жителів так само оборонялися, як й інтереси Київської митрополії, селянства, козацьких вдів і т. д. Варто розглянути ширший контекст згадок про міста в українськомовних «Договорах та постановах»: про них йде мова у 12-му і 14-му пунктах. У першому з них йдеться про те, що міста мають великі проблеми через втрату зверхності над селами (і, відповідно, ґрунтами), котрі були відібрані у них великими та середніми землевласниками — «державцями»²⁶. У другому — про те, що міста розоряються через необхідність забезпечення транспортом і харчуванням високопосадовців та (чи) їхніх слуг²⁷. Це дійсно були над-

²⁴ М. Трофимук — автор перекладу латинського тексту на сучасну українську мову — зазначав про відмінності, втім, їх не аналізував. Він лише вказав, що «латинськомовна версія повніша за рахунок викладу етногенетичних легенд та опису надуживань старшини в Україні (пункт XIV)». (*Орлик Пилип*. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. — К., 2006. — С. 64). Також див. увесь переклад латинського тексту М. Трофимука: *Орлик Пилип*. Конституція, маніфести та літературна спадщина... — С. 57–72.

²⁵ Див. 13-ті пункти «Pacta et Constitutiones» і «Contenta Pactorum»:

Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure collatis, inviolatae ac intactae ut conserventur, auctoritate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur.	Civitas [Ciuitas] metropolitana Kiioviae [Kijouiae], ceteraeque [caeteraeque] civitates [ciuitates] Ucrainenses, cum magistratibus suis, iuribus et privilegiis integerrime gaudeant in perpetuum.
--	--

²⁶ Див. ДП. — П. 12: «Не меншая городамъ украинскимъ и ѿтоль дѣється тяжест, же многіе сала, до ныхъ для отбуваня всякихъ посполитыхъ повинностей належачіе, под рожныхъ державцовъ д[у]ховныхъ и свѣцкихъ в посессію повохходили, жители зась ихъ посполитые, в малолюдствіе оставшіеся, мусятъ безъ жадной фолги тые же самыє двигати тяжари, якіє з помощью отторгненихъ и одойшлыхъ сель на себѣ носили».

²⁷ Див.: ДП. — П. 14: «...чтобы жадные особы войсковые и ихъ слуги, також и слуги Ясневельможного Гетмана, за приватными дѣлами, а не войсковыми, переиждаючиє, подводь, кормовъ, напоевъ, поклоновъ и проводниковъ ѿлюды не вымагали, бо черезъ

звичайно обтяжливі для українських міст проблеми, які гальмували їхній нормальний розвиток. У першому випадку пропонувалося провести після звільнення Батьківщини від «підданства московського» ревізію всіх маєтків державців, і за її результатами Генеральна рада мала б вирішити долю спірних земель. У другому випадку постановлено, що подорожувати за кошти міщан (як і селян) могли лише ті особи, які виконували важливі державні доручення згідно «подорожної» ясновельможного гетьмана. Відтак, в україномовному оригіналі пам'ятки містам пропонувалося те, що вони мали за І. Мазепи, з надією на певні покращення, які могла дати центральна українська влада в еміграції за умови її повернення на Батьківщину. Така візія повністю вписується в розуміння конституції 1710 р., згідно з якою її автори хотіли своїм проектом максимально задовольнити емігрантську еліту, запорожців, козацтво, Церкву й усі нижчі верстви українського суспільства²⁸.

Таким чином, згідно з україномовним текстом конституції 1710 р., самоврядування (у тих містах, які його мали за І. Мазепи) залишалось, з певним покращенням за рахунок повернення під владу міст навколишніх сіл та обмеженням сваволі подорожуючих високопосадовців. Це все б давало фінансову автономію містам і цим самим робило їх справді самоврядними.

Питання міського самоврядування у 14-му пункті *Pacta et Constitutiones*

Якщо в українському оригіналі «Договорів та постанов» вже існуючі права і привілеї передбачалося підтвердити²⁹, то в «*Pacta et Constitutiones*» планувалися суттєві зміни, навіть, можна сказати, запровадження нового ладу. Про це читаємо у п. 14-му пам'ятки: «...найясніший гетьман повинен у всіх підвладних йому містах запровадити такий лад, щоб народ не пригнічувався недоречними повинностями в міру поліпшення стану держави»³⁰. Якщо у «Договорах та постановах» йде мова про підтвердження самоврядування у Києві та у тих містах, котрі його отримали у минулому³¹, то у

тоє городови разореніє, а людемъ бѣднымъ знищенє наноситєся, лечь всякий особа великий, мѣлкий и наймѣлшый, за приватнымъ своїмъ дѣломъ, а не войсковымъ, безъ подорожной рейментарской переѣжджаючиѣ, долженъ будетъ своїмъ грошемъ всюда по городахъ и селахъ сѣстентоватєся, подводъ и проводниковъ не вимагати и усилownie никогда не брати».

²⁸ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 61; *Кононенко В.* Верифікація методологічних підходів інтелектуальної історії (на прикладі староукраїнського тексту оригіналу «Договорів та постанов» 1710 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — Т. 22: На пошану професора П.Ф. Лаптіна. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 66–67 та ін.

²⁹ ДП. — П. 13.

³⁰ РС. — П. 14.

³¹ ДП. — П. 13.

«Pacta et Constitutiones» йшла мова про усі без винятку урбаністичні осередки³². Згідно з латинським текстом, планувалося функціонування інституту підскарбія у кожному місті; причому цей «міський» підскарбій (*Thesaurarius*) мав бути підзвітний полковому (*Chiliarchatus*) підскарбію: «...у громаді кожного міста треба обрати і привести до присяги підскарбія, підлеглого полковому підскарбію, який би мав під своєю орудою і опікою усі прибутки і видатки і правдиво вносив їх в облікові книги»³³.

З тексту «Pacta et Constitutiones» важко зрозуміти, наскільки «міський» підскарбій мав би змінити усталені фіскальні порядки у містах та наскільки мав би залежати від полкового підскарбія. Прозорі надходження до міських скарбниць та видатки з них, безперечно, належали до важливої складової модернізації. Також цей проект теоретично посилював вплив полкової адміністрації на міське життя (а через останню й гетьманської влади). У ті часи, коли набирали силу централізовані держави, цю новацію варто розглядати у контексті модернізації влади. Звичайно, підзвітність міських фінансів полковим підскарбіям потенційно могла б обмежити автономію українських міст. Важливо, що пропонуване у латинському тексті нововведення було досить продуманим: «міський» підскарбій був матеріально зацікавлений його захищати, оскільки мав би заплатити за зловживання подорожуючих у містах з власної кишені: «Якщо по щорічному обрахунку тих видатків буде поміченим у боргах і незаконних витратах, — то їх варто відшкодувати з власних коштів того підскарбія, щоб повернути місту. Тому повинен вносити в облікові книги лише ті випадки, що пов'язані з поїздками у конкретній справі: хто з чиею подорожною відбував подорож та якими вигодами користувався»³⁴. Таким чином, інституція «міського» підскарбія мала б помітно вивершити місце міста в політичній системі Української держави раннього нового часу, оскільки всі міста (а не лише деякі) позбувалися тим самим, значних витрат на подорожуючих (а також, як далі слідуватиме з тексту, і на поштову повинність), а самі фінанси мали б стати прозоріші. Водночас міське самоврядування через підзвітність «міського» підскарбія полковому підскарбію «вмонтовувалося» у політичну систему Війська Запорозького.

У латинському тексті у справі обмеження зловживань подорожуючих (відповідно посилення захисту інтересів міщан), на відміну від україномовного документа³⁵, наголошується на доцільності копіювання практик, поширених у державах, розташованих на захід від Гетьманщини. Так, український правитель мав подбати про скасування подорожної, підвідної та поштової повинностей та організацію нової пошти: «...нехай найясніший гетьман виявить спасенну турботу, аби скасувати у нашій Вітчизні

---

³² РС. — П. 14.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ ДП. — П. 12, 13, 14.

повинності поштову і надання супроводу та випадки насильного вимагання підвід і подарунків, налагодивши справу так, як у сусідніх країнах, — там ніде нема такого проклятушого і обтяжливого для посполитих звичаю [...] нехай найясніший гетьман введе за прикладом і зразком чужоземних держав пошту за військовий кошт у відповідних полках підвладної йому території, попередньо докладно і всебічно обговоривши, вирішивши і затвердивши цю справу на Генеральній раді»³⁶. Варто зазначити, що в українському оригіналі є одна обережна згадка про те, що у «поправленні» українського державного устрою варто брати до уваги приклад сусідніх держав (навіть самодержавних)³⁷. Однак стосовно міст про таке чи подібне взорування в ньому не йшлося.

Таким чином, у латинському тексті конституції Пилипа Орлика йшла мова про суттєві реформи. Запровадження нової інституції у кожному місті, котра була б підвітна полковому підскарбію, та якій фінансово було вигідно не допустити зловживання у містах, безперечно, належало до модернізаційних нововведень. Скасування традиційних обтяжливих повинностей і взорування на західні розвинені країни у реформуванні пошти також мало стати яскравим модернізаційним проектом.

Конституція 1710 р. між традиціоналізмом та викликами модернізації (замість висновків)

Отже, аналіз українського та латинського текстів конституції 1710 р. дав можливість виявити цікаву візію міст (зокрема, й міста Києва як столиці), міського самоврядування, його взаємовідносин з полковою й центральною владою. В офіційно прийнятих україномовних «Договорах та постановах» самоврядування за магдебурзьким правом підтверджувалося (в тих містах, де воно було раніше), також передбачалося потенційне повернення відібраних земель (або хоча б їх частини). Водночас модернізаційна візія міст присутня у 14-му пункті «*Pacta et Constitutiones*», хоча варто вказати на потенційну можливість обмеження автономії міст через пропоновану у ній підвітність «міського» підскарбію полковому підскарбію. Традиційні підводна та поштова повинності ліквідовувалися за прикладом розвинених країн, що було

---

³⁶ РС. — П. 14.

³⁷ ДП. — П. 6. Див.: «Если въ панствах самодержавныхъ хвалебный и состоянію публичному полезный заховуется порядокъ в томъ в томъ порядокъ же завше, якъ в бою, такъ и в покою, о общомъ ѡтчистомъ добрѣ привалные и публичные обыкли о правоватися Рады, в которыхъ и самыѣ самодержавцы притомностию своею продкующи, не възбраняются соизволеніе свое под общоѣ министровъ своихъ и совѣтниковъ здане и ѡхвалу подлагати. А чому ж бы в волномъ народѣ таковой збавенный порядокъ не мѣль быти захованъ, который любо в Войску Запорожскомъ при Гетманахъ перед симъ, ведлугъ давныхъ правъ и волностей, непремѣнно содержался».

ознакою вестернізації як основної складової частини модернізації. Більш традиційне представлення міст в україномовному тексті пояснюється тим, що укладачі не бажали дражнити як представників еліти, так й інші верстви суспільства потенційними надто кардинальними змінами. Водночас латину знали лише інтелектуали, для яких модернізаційні зміни (навіть хоча б на рівні теорії) були бажаними.

Слід зауважити, що звернення уваги дослідників до латинської копії, як показує приклад міст, є корисним, оскільки засвідчує, яких змін прагнуло гроно інтелектуалів-емігрантів (вони одночасно були й політиками), котрим латиномовний текст надавав можливість продемонструвати власні політичні ідеї та уявлення. Латинська ж додаткова інформація мала б справити позитивне враження на потенційних адресатів — міську верхівку, знайому з латиною, протектора України шведського короля Карла XII та, цілком імовірно, інших іноземних правителів та високопоставлених осіб.

Додаток:
оригінальний текст «Договорів та постанов»,
латинський текст «Pacta et Constitutiones» і його переклад

Текст оригіналу середньоукраїнською мовою ³⁸	Латинський текст «Pacta et Constitutiones» ³⁹	Переклад М. Трофимуком латинського тексту ⁴⁰
<p style="text-align: center;">ДІ</p> <p>Же посполитымъ людемъ прежде сего на Украинѣ наезды и подводы, а козакамъ проводничества найбільшъ приносили тяжести, черезъ которые люде до крайнего в худобах своих приходили знищеня. Теды теперь, абы тые подводы и проводничества вовся были отставлены, и ниhto з переезджающих жадной нигде подводы брати, напоевъ, кормовъ и датковъ наименшых</p>	<p style="text-align: center;">XIV</p> <p>Inter caetera gravaminum genera, quibus plebs et gregarii Cosaci in Roxolana patria nostra opprimuntur, non potest dari major populi depressio et extenuatio, quam quae promanat ex congressu adeuntium, redentium, itinerariorum ex sancitisque impraeticato iure publicis vehiculariis cursibus concomitantibus et honorariis, quibus misera plebs et Cosaci gregarii ad incitas redacti; quoniam multi et innumerable peregrini et patriti cuiuslibet status et ordinis sive in publicis, sive privatis suis negotiis iter sibi confixum capessendo per Roxolanas</p>	<p>З-поміж інших видів утисків, що ними пригнічені посполиті й рядові козаки в Україні — нашій Вітчизні, — ніщо не може більш пригнобити і виснажити народ, аніж наїзди подорожніх, які кудись прямують чи повертаються, а також узвичаєні протиправні повинності надавати підводи, супровід і вшанувати дарами. Нужденні посполиті й прості козаки доведені тими повинностями до відчаю, тому що сила-силенна чужинців і місцевого люду усіх станів і посад пускаються у довгу подорож роксоланськими містами і</p>

³⁸ ДП. — П. 14.

³⁹ РС. — П. 14.

⁴⁰ Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина... — С. 60–61.

<p>вимагати <i>отнюдь</i> не важился; хиба хто в публичных дѣлехъ и то за подорожноу Ясневелможного Гетмана <i>будеть</i> ехати, то и тому, без жадных поклонных датковъ, подводи толко дати, сколько в подорожной <i>будет</i> написано. Особливе, чтобы жадные особы войсковые и их слуги, <i>также</i> и слуги Ясневелможного Гетмана, за приватными дѣлами, а не войсковыми, переизджаючиѣ, подводи, кормовъ, напоевъ, поклоновъ и проводниковъ <i>отнюдь</i> не вимагали, бо через тоѣ городови разореніе, а людемъ бѣднымъ знищене наносится, лечь всякий особа великий, мѣлкий и <i>наимѣлшый</i>, за приватнымъ своимъ дѣломъ, а не войсковымъ, без подорожной <i>рейментарской</i> переизджаючиѣ, <i>долженъ будет</i> своимъ грошемъ всюда по городахъ и селахъ sustentоватися, подводи и проводниковъ не вимагати и усилownie <i>никогда</i> не брати.</p>	<p>utriusque partis Borysthenis urbes ac villas, saepissime vero et servi personales non solum Ducis, sed Generalium Primorum, Colonellorum, Centurionum et insignium Commilitonum, insuper et Spiritualium praesidium obeundo qualemcunque missionem. Nonnulli autem suo studio et necessitate accingendo se itineri cogunt urbium, oppidorum et pagorum praesides ad offerenda sibi insolita honoraria, victum, potum, vecturam, concomitatum et vigiliam. Multi autem tales dantur impii raptores, praecipue ex servis, qui nulla prorsus praemissa necessitate assignant immensum numerum vehiculariorum equorum, quem cum praesides urbani sive villani adimplere nequeant, tunc probrosis verbis ac verberibus consulto ad implendum adigunt, ut illos praefati Praesides de alleviatione convenienda pecuniariis placeant offerentiis. Nonnulli vero vectorios equos secum ducunt, et sive illos vendicant, sive vendunt. Solent etiam dari multi inter Generales, Colonellos caeterosque spiritualis et secularis Ordinis Primores, qui praesides urbanos adigunt ad reparandos suos sumptu civili currus, ad praeparanda et extradenda servis suis varii generis indumenta; insuper non erubescunt Curias sollicitare exigereque per substitutos ac instructos serves acromata aliaque coquinae suae necessaria. Interea et ipsi Praesides captando sibi benevolentiam respectusque et appetendo gloriam nominis sui omnem</p>	<p>селами обох берегів Дніпра чи то у військових, чи у своїх приватних справах, а не раз ідуть, виконуючи першеліпше доручення, й особисті слуги не лише гетьмана, але й генеральних старшин, полковників, сотників і значних товаришів, а понадто й вищого духовенства. А дехто, вирядившись у подорож з власної потреби чи бажання, примушують городових і сільських отаманів справляти собі невластиві почесті: підносити дари й забезпечувати харч, напої, транспорт, супровід і варту. Ще інші, головно слуги, чинять безсовісні здирства, вимагаючи без кінцевої потреби незліченну кількість підвід з кіньми. Якщо ж городові чи сільські отамани не в змозі задовольнити ті забаганки, то вимагачі таки правлять свого, вдаючись до брутальної лайки і нагайки, щоб змусити урядовців для залагодження справи власкавити їх грошовими дарами. Деякі забирають із собою в'ючних коней, а потім їх або привласнують, або продають. А поміж генеральними старшинами, полковниками й іншими зверхниками, світськими і духовного стану, повелося змушувати городових отаманів лагодити за громадський кошт свої карети, а також справляти для слуг різноманітний одяг. Понадто не встидаються турбувати міські ради, домагаючись через спеціально вишколених слуг розваг і задоволення потреб своєї</p>
---	---	--

	<p>transeuntibus quamvis in suis privatis et nou in publicis negotiis Primoribus servisque eorum accommodant sufficientiam. Saepe etiam et ipsi Praesides, praesertim oppidorum et villarum hilari vultu acceptant captantque occasiones praestandae hospitalitatis advenis, quibus suppeditato exiguo victu et potu, sub praetextu tantae hospitalitatis sumunt varios potus ac salis bibunt, victualia aulem inter se distribuunt, inserendo haec omnia codicibus ratiocinariis inter expensas, qua de causa plebem non solum debitis et vectigalibus tributis aggravant, verum ad extremam egestatem redigunt. Igitur Illustrissimus Dux pacificata patria e praesenti turbine et vindicata illa a iugo Moscorum, instituere non gravabitur cum alleviatione populi publica, in omnibus regiminis sui urbibus talem ordinem, ut in qualibet civitate iuratus sit Thesaurarius, dependens a Thesaurario Chiliarchatus, qui omnibus redivitibus et expensis publicis cura et tutela sna attenderet, el vera codicibus rationariis annecteret, ex quorum calculatione singulis annis perficienda, si convictus fuerit in debitis et in iustis expensis, tunc hoc proprio ipsius aere in recompensam civitati restituendum sit; qua propter codicibus expensi inserendum ipsi incumbit, in quovis negotio itineri accinctus fuerit, cum cuius literis salvi passus et qualis in illis exprimetur viatica commoditas. Et praecipue Illustrissimus Dux applicabit salutiferam curam ad extirpandum in</p>	<p>кухні. Між тим і самі отамани, жадаючи собі похвали й намагаючись заручитися милістю і прихильністю сановних подорожніх, — насамперед у своїх приватних, а не у громадських справах — всіляко догоджають зверхникам і їхнім слугам. А не раз оті городові й сільські отамани і самі чигають на можливість полакомитися під приводом гостинності: раденько запрошують подорожніх, котрим достатньо і пригорщі харчу й питва, на пишну гостину. Там доволі напиваються різноманітних напоїв, а харчі розподіляють поміж собою, долучаючи усе це в облікові книги поміж видатки, і таким чином не лише обтяжують посполитим повинності і збільшують їм чинш, а допроваджують таки до крайнього зубожіння. Тому по визволенні нашої Вітчизни з московського ярма, коли у ній нарешті запанує мир по нинішнім лихолітті, найясніший гетьман повинен у всіх підвладних йому містах запровадити такий лад, щоб народ не пригнічувався недоречними повинностями в міру поліпшення стану держави. Для того у громаді кожного міста треба обрати і привести до присяги підскарбія, підлеглого полковому підскарбію, який би мав під своєю орудою і опікою усі військові прибутки і видатки і правдиво вносив їх у облікові книги. Якщо по щорічному обрахунку тих видатків буде поміченим у боргах і неза-</p>
--	--	---

	<p>patria nostra publicum vehicularium cursum, concomitatum et extorsiva vehicularia et honoraria, conformando se statui externarum regionum, in quibus nullibi observatur talis impia plebique gravis consuetudo. Pro transferendis autem literis exemplo et ritu peregrinorum Dominiorum, instituet Illustrissimus Dux publico sumptu in certis regionis sui Chiliarchatibus cursum publicum, de quo in Generali Consilio fusius et efficacius consulendum, pactandum et constituendum sit.</p>	<p>конних розтратах, — то їх слід відшкодувати з власних коштів того підскарбія, щоб повернути місту. Тому повинен вносити в облікові книги лише ті випадки, що пов'язані з поїздками у конкретній справі: хто з чиею подорожною відбував подорож та якими вигодами користувався.</p> <p>А насамперед нехай найясніший гетьман виявить спасенну турботу, аби скасувати у нашій Вітчизні повинності поштову і надання супроводу та випадки насильного вимагання підвід і подарунків, налагодивши справу так, як у сусідніх країнах, — там ніде нема такого проклятушого і обтяжливого для посполитих звичаю. А для перевезення листів нехай найясніший гетьман введе за прикладом і зразком чужоземних держав пошту за військовий кошт у відповідних полках підвладної йому території, попередньо докладно і всебічно обговоривши, вирішивши і затвердивши цю справу на Генеральній раді.</p>
--	---	--